

УДК 82'0

СПЕЦИФІКА РЕЦЕПЦІЇ РОМАННОГО ЖАНРУ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОМУ ДИСКУРСІ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Тарасенко К.В.

The article deals with the analysis of the concepts of the genre of the novel, which were expressed by prominent writers on the pages on the prefaces to the novels, treatises and pamphlets in the XVI–XVIIIth centuries. It is proved that their reflections formed the whole period in the development of the novel's reception.

Key words: genre, romance, novel, preface to the novel, treatise, reception, historic-literary process, Renaissance.

В статті розглядаються концепції роману, які були сформульовані відомими письменниками XVI–XVIII століть. Доказано, що саме рефлексії о романі, виражені на сторінках художественних творів, літературно-критических трактатів і памфлетів, правомірно розглядати як початковий етап розвитку романописання.

Ключевые слова: жанр, роман, предисловие к роману, трактат, рецепция, историко-литературный процесс, Ренессанс.

Жанр роману, осмислення природи якого, за підрахунками деяких фахівців (Е. Роде, О. Кірпічников, О. Веселовський, Б. Гріфцов, І. Толстой, І. Рудницька), налічує понад два тисячоліття, тривалий час перебуває на вістрі наукової полеміки. Суто теоретичне осмислення його поетики розпочинається ще за часів Ренесансу, коли роман в очах широкого читачького загалу спромігся стати достойним конкурентом епічної поеми. Цілісне концептуально довершене оформлення розмірковувань над поетикою роману припадає на більш пізні часи, утім, класичним теоріям, що були свого часу обґрунтовані Г.В.Ф. Гегелем та М. Бахтіним, передують історико-літературні рефлексії літераторів стосовно природи, різновидів роману та модифікацій його жанру. Ці рефлексії виступають важливими віхами в історії роману, оскільки вони відображають уявлення про його структуру, змістовну насиченість та провідні конституенти, закладаючи певні орієнтири для подальшого історико-літературного розвитку. Думається, що звернення до численних передмов, які передують літературним творам, до естетичних трактатів та літературно-критичних памфлетів, автори яких розмірковують над теоретичними аспектами роману, здатне розширити уявлення про специфіку цього жанру, який, за слушним спостереженням Т. Денисової, “не став і ніколи не стане канонічним, бо має невичерпні джерела руху – ту реальну дійсність, у безпосередньому контакті з якою він розвивається” [5, с. 4]. Тож метою цієї статті є аналітичний огляд історико-літературних джерел XVI–XVIII ст., у яких розробляється генологічна проблематика, та висвітлення дискусійних аспектів осмислення природи роману.

У сучасному літературознавстві досить поширеною є думка, що вперше до осмислення іманентної сутності роману звертається французький абат П. Гює на сторінках трактату “Про походження роману”, 1670 (І. Кошелівець [6], В. Малкіна [7]). У сучасній літературознавчій енциклопедії зазначається, що “теоретичне осмислення жанру почалося на межі XVII–XVIII століть” [11, с. 342]. Утім, рефлексії щодо сутності романного слова зустрічаємо ще в літераторів доби Відродження, зокрема в італійців Дж. Чинтіо (“Роздуми про мистецтво створення романів”, 1554) та Дж. Пінї (“Романи”, 1554), англійського письменника Ф. Сідні (“Захист Поезії”, 1589).

Так, Дж. Чинтіо та Дж. Пінї визначають роман як вигадану прозову фантастичну оповідь, пригодницька фабула якої до певної міри суперечить суворим законам епосу (цит. за [13, с. 11]). Саме наявність фантастичного начала, яке італійські ренесансні теоретики мистецтва вважали менш цінним в етико-естетичному плані елементом епічної структури, ніж начало історичне, переводило роман у нижчий регістр у жанровій ієрархії епосу порівняно, наприклад, з героїчною епічною поемою. Симптоматично, що саме епічні поеми Л. Аріосто та Боярдо проголошувались за часів Ренесансу взірцями для наслідування.

Тенденція до “реабілітації” поетичного вимислу як одного із змістоутворювальних чинників епосу відчутно проступає в літературно-критичній праці відомого англійського письменника Ф. Сідні. Порівнюючи Історика й Поета, він віддає пальму першості останньому: “... шукаючи істину в Історії, можна знайти обман, проте Поезія може з вимислу

вибудовувати фундамент для корисного знання” [12, с. 189]. Крім того, Ф. Сідні не лише констатує переваги “вимислу” над “фактом”, коли йдеться про шляхи розвитку мистецтва Поезії, а й дуже влучно наголошує на наявності того, що за сучасною термінологією можна було б назвати міжжанровим діалогом: на впливі романічної тематики на героїчну поему (“навіть у Героїчну Поезію проникнув честолюбний Купідон” [12, с. 190]), а також на можливості поєднання поезії і прози в межах єдиного художнього цілого (“деякі поети поєднують поезію та прозу, як, наприклад, Саннадзаро...” [12, с. 177]). Тож Ф. Сідні до групи “героїчних поем”, як зазначає дослідниця Л. Нікіфорова, включає не тільки рицарський роман, як це було в італійських літераторів, а й такі романи, як “Ефіопіка” та пастораль Саннадзаро [8, с. 60].

Варто підкреслити, що в лоні англійської літератури вже за часів Ренесансу дедалі помітнішою ставала опозиція *romance* (Ф. Сідні, Дж. Лілі, Р. Грін, Т. Лодж) і *novel* (Т. Неш, Т. Делоні), яка, хоча й не знайшла чіткої актуалізації в поетиках або літературно-критичних памфлетах, була скоріше продуктом інтуїтивного осмислення романістів. У передмовях до власних творів письменники-єлизаветинці старанно уникають слова *romance*, втім, звертаючись до традиції так званого жанрового самоназивання, вони віддають перевагу таким маркерам, як *history*, *ramphlet*, *treatise*. Уживання цих жанрових маркерів орієнтує читача на певні очікування, зокрема на те, що у творах буде йтися про певні події реального життя.

У межах художніх творів відбувалося осмислення романної поетики і в іспанській літературі. Згадаймо, приміром, роман “Дон Кіхот” (1605–1615) М. Сервантеса, на сторінках якого герої висловлюють цікаві міркування про те, яким має чи не має бути справжній рицарський роман. Так, у XLVII розділі твору двоє співрозмовників – канонік і священник – обговорюють рицарські романи. До недоліків цього популярного жанру вони зараховують надмірну неправдоподібність, відсутність логічної узгодженості епізодів, а достоїнствами проголошують невимовність форми, що дає авторові змогу бути одночасно епіком, ліриком, трагіком і коміком, а також продемонструвати свою ерудицію в найрізноманітніших сферах.

Таким чином, саме у XVI ст. в англійській та іспанській літературах відбувається реабілітація роману як жанру, який був затінений розвитком поеми (Боярдо, Л. Аріосто) та драми (В. Шекспір, К. Марло). У цей історико-літературний період вперше осмислюється природа романного жанру, здійснюється активний пошук нових форм і мо-

дифікацій задля втілення художнього задуму (згадаймо, приміром, твори єлизаветинських романістів). Думається, перші кроки на шляху дослідження романної сутності й стали підґрунтям для появи трактатів з означеної проблематики вже в наступному, XVII ст.

У 1670 р. з-під пера П. Гює виходить трактат “Про походження роману”, який формує систему певних етико-естетичних критеріїв жанру. Новаторство П. Гює полягає в тому, що саме він вперше дав визначення роману, яке на той час найточніше відображало його жанрову специфіку: це “вигадана любовна історія, що вправно написана прозою для насолоди та повчання читачів” [14, с. 412]. Отже, наявність любовної інтриги, що структурує сюжет, викладений прозою, на думку П. Гює, є головною рисою цього епічного жанру.

Водночас у літературних колах Франції досить гострою виявилася полеміка стосовно того, якою має бути тематика сучасного роману. Прихильники любовно-психологічного різновиду жанру вважали, що об’єктом зображення в романі має бути внутрішній світ людини, а неодмінним атрибутами жанру – любовна інтрига, вигадка (Д’Обіняк, Ш. Перро, П. Гює, П. Корнель, Б. Фонтенель). Так, Ш. Перро орієнтиром для письменників вважає “Астрею”, “Клеопатру”, “Кіра”, “Клелію”, у яких “більше вимислу, ніж в “Іліаді” [10, с. 190–191].

Творці й апологети реально-побутової модифікації роману вважали, що більш вагомим імперативом для роману має бути орієнтація на правдоподібність, зображення вад суспільства засобами комічного, а також наближення до повсякденного життя (Ш. Сорель, П. Скаррон, А. Марішаль, М. де Сюдєрі). Наприклад, у передмові до роману “Ібрагім, або Великий паша” (1641) французька письменниця М. де Сюдєрі висуває такі вимоги до романного жанру, як історичність людей та подій, психологічна ймовірність дій і характерів, етична нормативність та дидактичність (цит. за [3, с. 54]). Як бачимо, у лоні французької національної художньої традиції вже у XVII ст. розмежувалися дві магістральні лінії розвитку романного жанру: любовно-психологічна та реально-побутова.

В англійській літературній традиції XVII ст. значний внесок у розвиток теорії роману зробив письменник Дж. МекКензі, який у передмові до роману “Аретино” (1660) розділяє романи на старі (рицарські) та нові (галантно-героїчні) (цит. за [1, с. 237]). Відомий драматург Конгрів у передмові до п’єси “Незнайомка” (1692) виділяє такі типи роману: *romance*, у якому панує суцільна вигадка, а сюжет є напівказковим і сповненим випадковостей, та *novel*, де йдеться про події,

що гіпотетично можливі в реальному житті [15, с. 241].

У Німеччині систематичне вивчення роману розпочалося пізніше, ніж в Англії, Франції або Іспанії. Втім, як зазначає українська дослідниця Л. Пастушенко, “це по своєму цікавий, закономірний та завершений етап, який є перспективним для наступних століть та постає джерелом для “Досвіду про роман” Ф. Бланкенбурга” [9, с. 5]. У цей час відбувається осмислення сутності роману на сторінках естетичних трактатів: у працях німецьких письменників висувуються такі вимоги до роману, як: наявність інтриги, здатність поєднувати в художньому просторі як перший, так і другий план (З. фон Біркен “Поетичне мистецтво”, 1679); доступна форма сприйняття або сатирична забарвленість (Х. Вейзе “Політичний ласунчик”, 1680); правдоподібність вимислу (Х. Томазія в трактаті “Жартівливі і серйозні, розумні та простодушні думки...”, 1668) або дидактична спрямованість (Е. Неймейстер “Розмірковування про роман”, 1708).

Таким чином, у літературно-критичній думці XVII ст. вже осмислюються жанрові ознаки роману та поступово формується підґрунтя для появи нового різновиду цього жанру, який розповідає не лише про вигадані або удавані події, а про події реального життя.

XVIII ст. відзначається тим, що роман почав поступово завойовувати пальму першості серед літературних жанрів. В Англії шаленою популярністю користуються романи Д. Дефо, Дж. Свіфта, С. Річардсона, Г. Філдінга, Т. Смоллета, Л. Стерна; у Франції – А. Прево, Ж. Руссо, Д. Дідро, у Німеччині – К. Віланда, Г. Грімельзгаузена.

У лоні красного письменства водночас триває дослідження сутності роману. Так, в Англії над проблемами жанру роману розмірковує, приміром, видатний літератор Філдінг. У передмові до “Історії пригод Джозефа Ендрюса” (1742) він вдається до так званого жанрового самовизначення, даючи власному роману дефініцію “епіко-комічної поеми в прозі” (comic epic poem in prose). У передмові до твору автор ділиться міркуваннями стосовно роману: “Його дія є тривалою в часі та охоплює чимало подій, коло подій, що описані в ньому, ширші, а дійові особи цікавіші. Від серйозного роману (думається, що під цим типом твору розуміється *roman*), а свій роман письменник відносить до традицій *novel*. – прим. К.Т.] він відрізняється фаволою та дією: там вони важливі та урочисті, тут – легкі та смішні. Відрізняється комічний роман і дійовими особами, оскільки вони можуть належати до нижчих класів, та відповідно описує більш довільні звичаї. Тоді

як серйозний роман описує тільки високі події (переклад наш. – К.Т.)” [16, с. 7–8].

Суголосними філдінговській рецепції роману є погляди німецького письменника К. Віланда, який висловлює власну позицію стосовно роману в “Історії Агатона” (1766–1767). Письменник називає свій твір “філософським романом” і головним завданням романіста проголошує не “створення романного вимислу, а опис “достеменної події”” (цит. за [4, с. 84]). Саме цей твір, на думку Л. Пастушенко, інспірував рефлексії автора трактату “Досвід про роман” (1774) Ф. Бланкенбурга. У ньому письменник порівнює роман, який розкриває сутність людини, її внутрішній стан (цит. за [4, с. 86]) з епосом, який “показує людину як громадянина, тобто в її зовнішніх проявах та діях” (цит. за [4, с. 86]).

До дискусії з приводу теоретичного осмислення роману приєднується й І. Гете, який у “Максимах та рефлексіях” (1822–1832) визначає роман як “суб’єктивну епопею, в якій автор питає дозволу інтерпретувати події на власний манер. І це означає, що питання в тому, чи має він на це право” [2, с. 580]. Думається, що саме ця дефініція жанру могла значно вплинути на гегелівську концепцію романного жанру, адже саме він послуговався філософськими категоріями “суб’єкт – об’єкт”, характеризуючи епос, лірику та драму.

Таким чином, у XVIII ст. в працях відомих літераторів теорія романного жанру набуває подальшого розвитку, у ході якого більшменш чітко структуруються такі вимоги до романної поетики, як орієнтація автора на опис реальних подій, підвищення уваги до внутрішнього світу особистості, зростання динаміки в зображенні характерів персонажів. Зароджуються провідні складові концепції жанру, що згодом актуалізуються в концепції Г. Гегеля.

Аналіз передмов до художніх творів, естетичних трактатів, літературно-критичних робіт дає підстави стверджувати, що в 1550–1750 рр. відбувається процес зародження та розвитку уявлень про специфіку романного жанру. У ході дослідження поставлено під сумнів загальноприйняту тезу про те, що саме П. Гює належить пальма першості у визначенні роману як жанру. Система критеріїв, викладена французьким теоретиком на сторінках “Про походження роману”, сформована під впливом більш ранніх, утім, не менш продуктивних спроб осягнути роману специфіку (Дж. Чинтіо, Дж. Пінні, Ф. Сідні, Дж. МекКензі, М. Сервантес). Починаючи з XVI ст., роман не тільки набуває стрімкого розвитку, а й стає об’єктом прискіпливої уваги теоретиків мистецтва та літературних критиків (XVII–XVIII ст.). Незважаючи на той факт, що результати ранніх спо-

стережень над романною поетикою навряд чи можуть претендувати на статус фундаментальних, вони відіграють важливу роль, оскільки сприяють структуруванню діахронічної візії поетики романного жанру, що є вкрай важливим як у ході системного аналізу, так і в процесі дослідження специфіки художнього мислення тієї чи іншої історико-літературної доби.

Література

1. Ватченко С.А. У истоков английского антиколониалистского романа / С.А. Ватченко. – К. : Наукова думка, 1984. – 288 с.
2. Гете И.В. Максимумы и рефлексии / И.В. Гете // Гете И.В. Об искусстве / И.В. Гете; [сост., вступ статья и примеч. А.В. Гулыги]. – С. 580–594.
3. Гончар М.О. Концепция романа у М. де Скюдери / М.О. Гончар // XVII век в диалоге эпох и культур : материалы научной конференции. Серия “Symposium”. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – Вып. 8. – 136 с.
4. Демченко В. К проблеме постижения романного жанра в критике немецкого просвещения (“История Виланда” Агатона в оценке современников) / В. Демченко // Актуальные вопросы теории и истории зарубежного романа XVII–XX вв. : сб. научных трудов. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – 122 с.
5. Денисова Т. Роман і романісти США XX ст. / Т. Денисова. – К. : Дніпро, 1990. – 363 с.
6. Кошелівець І. Роман як жанр / І. Кошелівець // Сучасність. – 1981. – Ч. 11(251). – С. 96–109.
7. Малкина В.Я. Поэтика исторического романа. Проблема инварианта и типология жанра на материале русской литературы XIX–XX вв. : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.08 – теория литературы. Текстология / В.Я. Малкина. – М., 2001. – 214 с.
8. Никифорова Л.Р. Об особенностях преломления начального этапа осмысления жанра романа у Ф. Сидни / Л.Р. Никифорова // Актуальные вопросы теории и истории зарубежного романа XVII–XX веков. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – 122 с.
9. Пастушенко Л.И. Формирование теории романа в Германии в XVII веке : учеб. пособ. / Л.И. Пастушенко. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 1982. – 68 с.
10. Перро Ш. Параллель в отношении поэзии между древними и новыми. Диалог четвертый / Ш. Перро // Спор о древних и новых / [сост. и вступ. ст. В.Я. Бахмутского ; пер с фр. Н.В. Наумова ; редкол.: М.Ф. Овсянников (пред.) и др.]. – М. : Искусство, 1985. – 472 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
11. Роман // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. – К. : Академія, 2007. – Т. 2. [автор-укладач Ю.І. Ковалів]. – 624 с.
12. Сидни Ф. Асторфил и Стела. Защита Поэзии / Ф. Сидни. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
13. Смирнов А.А. Проблема эстетического признания прозы в европейской литературной теории XVIII века / А.А. Смирнов // XVIII век: Литература в контексте культуры. – М. : Изд-во УРАО, 1999. – С. 9–17.
14. Юе П.-Д. Трактат о возникновении романов / П.-Д. Юе // Литературные манифесты западноевропейских классицистов / [под ред. Н.П. Козловой]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 412–418.
15. Congreve W. The Preface to the Incognita / W. Congreve // Incognita. – Oxford : Oxford University Press, 1987. – 178 p.
16. Fielding H. Joseph Andrews and Shamela. – Houghton Mifflin Company. – Boston : The Riverside Press Cambridge, 1961. – 372 p.